

Barański, Józef

"Społeczność żydowska Mazowsza w XIX-XX wieku", Janusz Szczepański, Pułtusk 2005 : [recenzja]

Rocznik Mazowiecki 17, 177-181

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PRZEGLĄD BADAŃ, RECENZJE, OMÓWIENIA

Janusz Szczepański

Społeczność żydowska Mazowska w XIX–XX wieku,
Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora
w Pułtusk, Pułtusk 2005, s. 615

Ważnym wydarzeniem na rynku wydawniczym pierwszych miesięcy 2005 roku. jest niewątpliwie książka *Społeczność żydowska Mazowska w XIX–XX wieku* autorstwa wytrawnego historyka, znawcy dziejów Mazowsza XIX–XX wieku, Janusza Szczepańskiego. Warto przypomnieć, że autor od ponad 30 lat zajmuje się problematyką regionu mazowieckiego. Wachlarz zagadnień będących przedmiotem jego badań jest szeroki i obejmuje całokształt życia Polaków i koegzystujących z nimi na tym terenie społeczności pochodzenia niemieckiego i żydowskiego. Owocem zainteresowań badawczych problemami społeczności żydowskiej jest wiele cennych pod względem naukowym publikacji zamieszczonych w rozmaitych periodykach. Recenzowana książka jest zwieńczeniem wieloletniej, wnikliwej kwerendy Janusza Szczepańskiego, poświęconej wyznawcom religii mozaistycznej, których korzenie na Mazowszu sięgają, podobnie jak w całej Polsce, kilku stuleci.

Książka *Społeczność żydowska Mazowska w XIX–XX wieku* ze względu na jej walory naukowe, wynikające z imponującego warsztatu badawczego autora zasługuje na szczególne wyróżnienie.

O bogatej podstawie źródłowej niniejszej publikacji świadczy zamieszczona bibliografia (s. 513–532). Na pierwszym miejscu wymieniono w niej liczne zespoły archiwalne, głównie z archiwów polskich, ale także z rosyjskich. Najczęściej Janusz Szczepański korzystał z materiałów źródłowych znajdujących się w archiwach w Warszawie: Archiwum Akt Nowych, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, Centralne Archiwum Wojskowe. W wykazie bibliograficznym figurują rękopiśmienne zbiory między innymi z Biblioteki Polskiej w Paryżu i Biblioteki im. Zielińskich w Płocku.

Na podkreślenie zasługuje też znaczna liczba źródeł drukowanych, na które złożyły się na przykład dzienniki urzędowe, akta procesów karnych, pamiętniki, materiały statystyczne.

Cennym uzupełnieniem archiwaliów i źródeł drukowanych były czasopisma, na które często autor powoływał się w przypisach, szczególnie na te o charakterze regionalnym, na przykład: „Echa Płockie i Łomżyńskie”, „Gazeta Warszawska”, „Mazowsze Płockie i Kujawy” i jeszcze inne.

Godna zaakcentowania jest bogata literatura przedmiotu, wśród której nie małą część stanowią opracowania z ostatniego ćwierćwiecza. W spisie tytułów najwięcej (dwadzieścia) jest pióra samego autora, m.in.: *Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pultusk i Maków Mazowiecki* (Warszawa 1993) czy też *Z dziejów żydowskiej społeczności Ciechanowa w czasach porzbiorowych (do 1862 r.)*, „*Studia Mazowieckie*” 1994, nr 1/2.

Janusz Szczepański wykorzystał też wiele cennych opracowań (osiem) Artura Eisenbacha, wybitnego znawcy dziejów społeczności żydowskiej na ziemiach polskich. Autor książki swój warsztat badawczy wzbogacił o relacje ustne jednemu żydowskich mieszkańców Izraela.

Konstrukcja recenzowanej publikacji oparta o układ chronologiczno-problemy nie budzi zastrzeżeń. W pełni zasadna jest przyjęta tu cezura chronologiczna.

Książka składa się z wstępu, pięciu rozdziałów, zakończenia, wykazu tabel, wykazu ilustracji, podsumowania obcojęzycznego, indeksu osób oraz indeksu państw i miejscowości. Rozdział I nosi tytuł *Na przelomie epok*. Kolejne zatytułowano: *W Królestwie Polskim 1815–1864* (rozd. II), *W dobie powstaniowej 1865–1918* (rozd. III), *W Polsce niepodległej 1918–1939* (rozd. IV), *Podczas hitlerowskiej okupacji. Męczeństwo i zagłada mazowieckich Żydów* (rozd. V).

Rozdział I (38 stron) ma charakter wprowadzający i jest najmniejszy objętościowo. Trafnie ukazano w nim w sposób zwięzły genezę i rozwój społeczności żydowskiej na Mazowszu w czasach Polski szlacheckiej. Również jasno i lapidarnie nakreślono funkcjonowanie tejże społeczności pod zaborem pruskim i w latach Księstwa Warszawskiego. Czytelnik dowiaduje się tu o skali restrykcyjnej polityki rządu Księstwa Warszawskiego. Dekret z 7 września 1808 r. pozbawił ludność wyznania mojżeszowego prawa wyborczego, a kolejny z 17 października tegoż roku zabronił tej społeczności korzystania z praw politycznych przez 10 lat. Z materiału statystycznego przedstawionego w tabelach nr 3-7 wynika między innymi, iż najwyższy odsetek Żydów w skali kraju miał departament płocki, a tuż za nim był departament łomżyński. Starozakonni byli *par excellence* ludnością miejską. W pierwszym z wymienionych departamentów stanowili oni w 1808 r. 52,9% mieszkańców miast – był to najwyższy wskaźnik w kraju. Społeczność ta była dyskryminowana także pod względem zamieszkania, o czym świadczyły pierwsze w departamencie płockim rewiry założone w Płocku (1811 r.), Makowie i Przasnyszu (1813 r.).

W rozdziale II autor ukazał politykę władz Królestwa Polskiego względem mieszkańców żydowskich. W dużym zbliżeniu przedstawił ograniczenia dotyczące tę ludność, np. przez system fiskalny, tworzenie nowych rewirów czy też rugowanie ze wsi. Mimo tych restrykcji społeczność ta na Mazowszu rozwijała się dynamicznie, co potwierdzały dane statystyczne z 1827 i 1857 r. W Królestwie Polskim gubernia płocka miała w latach 1837–1863 najwyższy odsetek starozakonnych.

W rozdziale tym szczegółowo nakreślono – zwłaszcza w odniesieniu do okresu międzypowstaniowego – strukturę zawodową analizowanej społeczności. Żydzi utrzymywali się w większości z handlu. Rzemiosło było na drugim miejscu w strukturze zawodowej. Preferowano tak zwane rzemiosło lekkie. Ludność ta była znacznie rozwarstwiona. Niemala jej część była spauperyzowana.

W książce trafnie i wnikliwie nakreślona została zaostrzająca się konkurencja żydowskich handlarzy i rzemieślników z mieszkańcami miast mazowieckich narodowości polskiej. Przedmiotem rozważań były też tarcia i spory wśród samych starozakonnych.

W sposób obiektywny i wyważony przedstawiono stosunek Żydów mazowieckich do ruchu spiskowego i do powstań narodowych. Ukazane są zróżnicowane postawy starozakonnych oraz ich uwarunkowania.

Szeroki wachlarz problemów stał się przedmiotem refleksji w rozdziale III. Autor zwrócił tu uwagę między innymi na ruch emigracyjny, życie gospodarcze, religijne i kulturalne, ale także na relacje analizowanej społeczności z ludnością polską, na jej udział w rewolucji 1905–1907 r. W centrum jego zainteresowań znalazły się też problemy związane z genezą i funkcjonowaniem żydowskich partii politycznych, z zachowaniem się starozakonnych mazowieckich w czasie pierwszej wojny światowej, a zwłaszcza ich stosunku do Rosji, a następnie do Niemiec.

Nawiązując do wymienionych wyżej problemów, warto podkreślić, co następuje: Ruch emigracyjny był nielegalny i miał charakter zarobkowy. Jego apogeum przypadło na lata 1890–1904. Wówczas to wyznawcy religii mozaistycznej stanowili 56% wszystkich wychodźców za ocean, mieszkańców Królestwa Polskiego. Niemalże udział w owej fali emigracyjnej mieli Żydzi mazowieccy, którzy zamieszkałi przede wszystkim w dużych aglomeracjach wschodniego wybrzeża i regionu centralnego Stanów Zjednoczonych Ameryki.

W relacjach tejże społeczności z ludnością polską, jak słusznie podkreślono, dominowała rywalizacja gospodarcza. Relacje te pogorszyły się po powstaniu styczniowym. Tytułem uzupełnienia recenzujący pragnie podkreślić, iż pogorszenie tych stosunków było zgodne z wcześniej wytyczonym kursem polityki caratu w Królestwie Polskim, zmierzającym do blokowania ewentualnej asymilacji Żydów z Polakami.

Janusz Szczepański zwrócił uwagę na udział starozakonnych mazowieckich w rewolucji lat 1905–1907, co zaowocowało między innymi współpracą polskich i żydowskich socjalistów, ale także akcją strajkową tychże społeczności w gimnazjach rządowych oraz w średnich szkołach żydowskich. Ukazał też zmieniające się nastroje Żydów w czasie pierwszej wojny światowej. W pierwszych miesiącach jej trwania większość stanęła po stronie Rosji. Z kolei w czasie okupacji niemieckiej społeczność ta nie ukrywała swojego zadowolenia z nowej rzeczywistości politycznej.

W najobszerniejszym IV rozdziale (liczącym ponad 160 stron) autor skoncentrował się między innymi na zróżnicowanych postawach wyznawców religii mojżeszowej w czasie wojny polsko-bolszewickiej, na ich partycypacji w życiu politycznym. Uwzględnił też ich strukturę społeczno-zawodową, szkolnictwo,

życie kulturalno-oświatowe i sport. W dużym zbliżeniu ukazał nie tylko zgodną koegzystencję Żydów z Polakami, ale również konflikty.

Warto zaakcentować, iż wymienione wyżej problemy Szczepański przedstawił w sposób wyważony merytorycznie i obiektywny. Opisuując zróżnicowane postawy Żydów w czasie bolszewickiego najazdu poparł wieloma przykładami nie tylko prorosyjskie zachowania, ale także propolskie. Na podkreślenie zasługuje podawanie wydarzeń w kontekście przyczynowo-skutkowym.

Interesująco, choć może zbyt obszernie naświetlono tu życie polityczne starozakonnych mazowieckich, wiążąc je z wydarzeniami zachodzącymi w skali kraju.

Pod koniec rozdziału mamy liczne przykłady zgodnej koegzystencji starozakonnych z Polakami. Mimo to, jak słusznie stwierdził autor, tylko nieznaczna część (głównie bardziej wykształcona i mieszkająca w większych miastach) uległa procesowi asymilacji. W relacjach między wymienionymi społecznościami dochodziło również do tarć, konfliktów, a nawet ekscesów antyżydowskich zwłaszcza w latach 1934–1937, na przykład w Pułtusk (1934 r.) czy w Nowym Mieście (1935 r.).

Przedmiotem wnikliwej analizy w ostatnim V rozdziale była sytuacja społeczności wyznania mojżeszowego na Mazowszu w okresie okupacji hitlerowskiej.

Na mocy dekretu Adolfa Hitlera z 8 października 1939 r. większość Mazowsza Północnego znalazła się w granicach tak zwanej rejencji ciechanowskiej liczącej około 1 miliona mieszkańców, w tym 80 tysięcy Żydów. Rejencję tę włączono do III Rzeszy. Pozostała część Mazowsza stała się częścią Generalnego Gubernatorstwa. Rozporządzenia antyżydowskie władz hitlerowskich najwcześniej dotknęły starozakonnych mazowieckich w rejencji ciechanowskiej. Nieco później zaś podobne rozporządzenia ukazały się w Generalnym Gubernatorstwie.

W rozdziale tym ukazano różne formy represji hitlerowskich w stosunku do Żydów rejencji ciechanowskiej, takie jak oznakowanie, wysiedlanie, osadzanie w gettach i obozach pracy przymusowej, skazywanie na śmierć, deportację do obozu zagłady. Formy tych represji skonkretyzowano wieloma przykładami. Dni okupacyjne analizowanej społeczności znaczone były również konfiskatą mienia, karami pieniężnymi, nakładanymi na gminy, bezczeszczeniem cmentarzy, budowli sakralnych, przedmiotów liturgicznych.

Uwzględniono tu również ruch oporu na Mazowszu, którego apogeum było powstanie w getcie warszawskim. Ukazano też stosunek Polaków do represjonowanej ludności żydowskiej w czasie okupacji hitlerowskiej, podkreślając zarówno heroizm jak i przedstawiając nikczemność niektórych spośród nich.

Jednym z wielu walorów tegoż rozdziału jest podjęcie przez autora udanej próby wyjaśnienia uwarunkowań bestialskiego mordy, jakiego wobec ludności żydowskiej dopuściła się grupa mieszkańców Jedwabnego i innych miejscowości usytuowanych na granicy Mazowsza Północno-Wschodniego i Podlasia. W rozdziale tym nie pominięto deportacji społeczności mozaistycznej na Syberię, dokonanej przez władze sowieckie. Wśród wysiedlonych było wielu Żydów mazowieckich.

W recenzowanej publikacji w kilku miejscach dostrzeżono drobne uchybienia natury technicznej, na przykład zapis nazwy województwa płockiego widnieje

na przemian małą i wielką literą (s. 54-55). Potknięcie językowe pojawiło się w końcowej części zdania „nauczyciel posługiwał się pałką, którą przez cały czas trzymał rękę” (s. 166).

Tak mało znaczące chochliki drukarskie nie mogą osłabić wysokiej oceny recenzowanej książki, która jest owocem imponującego wysiłku heurystycznego Janusza Szczepańskiego. Estetyczna szata graficzna w pełni koresponduje tu z jej wysokim poziomem naukowym. Publikacja jest niewątpliwie dziełem w pełni mistrzowskim, powstałym w oparciu o bogaty i solidnie wykorzystany warsztat badawczy. Jednym z wielu jej walorów są liczne tabele i ilustracje konkretyzujące analizowane problemy. Również godne podkreślenia są indeksy osób i miejscowości. Książkę można uznać za wzorcową także pod względem metodologicznym.

Józef Barański